

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

Д. В. Кіосак (Одеса)

«СТЕПОВИЙ ВПЛИВ» ТА ПАМ'ЯТКИ ТИПУ САБАТИНІВКИ I (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ШАМРАЇ)

Проблема «Трипільля та Степ» набула гостро дискусійного звучання на протязі останніх десятиріч¹. Однією зі складових цієї археологічної головоломки є постійні знахідки в окремих трипільських комплексах посуду, виготовленого у «степовій» технології та з декором, не властивим для трипільських виробів.

У вітчизняній традиції переважає думка про зв'язок кераміки «степового» вигляду з посудом середньостогівської культури, яку вперше висловила та обгрунтувала Т.Г. Мовша². Кілька оригінальних гіпотез запропоновано румунськими археологами. Її появу в трипільсько-кукутенських контекстах пояснюють впливом субнеолітичних культур лісової зони Європи³, розвитком окремих компонентів ранньотрипільського гончарства⁴, або ж таку кераміку виготовляли для видобутку солі з розчинів (ропи) поблизу природних соленосних джерел⁵. Все ж таки більшість дослідників схиляється до визнання паралелей між керамікою раннього енеоліту Степу та окремими знахідками на трипільських поселеннях, хоча пояснюється ця схожість достатньо розмаїто⁶.

Виразні «степові» компоненти в матеріальній культурі пам'яток Трипільля Середнього Побужжя відзначалися неодноразово. Так, широковідомі скіпетр та так звані «протопсалії» походять з поселення Березовська ГЕС (Березівка, рис. А: 4). Уламки посуду із «степовим» впливом з нього неодноразово згадувалися, але опубліковані ще не повністю⁷.

Поселення Сабатинівка I, яке дало назву окремому типу пам'яток трипільсько-кукутенської спільноти, також принесло досить виразну колекцію керамічних виробів зі «степовим» впливом. До них відносять фрагменти двох горщиків «типологічно споріднених з середньостогівськими»⁸. Один з них, хоча й намальований гостродонним, скоріш за все таким не є – оскільки його придонна частина не збереглася, як випливає власне з малюнку В.М. Даниленка. Інший є частиною гостродонного черпака, які є досить поширеними в Трипільлі А – Прекукутені. В цілому, новітній перегляд колекції Сабатинівки I, хоча й засвідчив наявність певної кількості кераміки з домішкою товченої мушлі та специфічним орнаментом, все ж таки не підтверджує наявність потужних «степових» імпульсів у керамічному комплексі епонімної пам'ятки⁹.

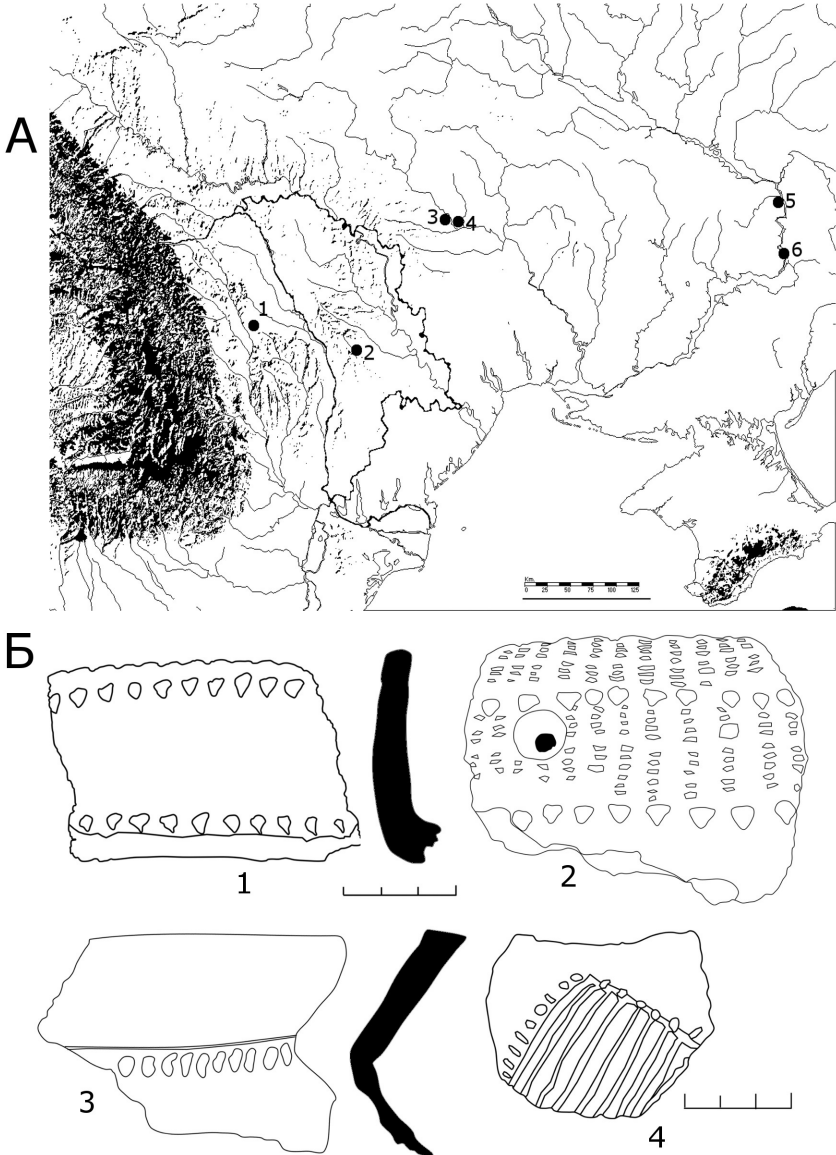

Рис. А – карта розташування окремих згаданих поселень: 1 Хебешешть, 2 Русешть Ной (Нові Русешти), 3 Шамраї, 4 Березовська ГЕС та Сабатинівка 1, 5 Стрільча Скеля, 6 Середній Стіг. Б – керамічні вироби з Шамраїв.

Нещодавно неподалік від згаданих вище класичних пам'яток бузького Трипілля було виявлено нове поселення – Шамраї (Рис. А: 3). Воно розташовується на землях с. Кам'яне Савранського району Одеської області, на мису плато, на правому березі р. Південний Буг. Пам'ятку зафіксував О.С. Пересунчак в 1998 р. Автор відкриття наголошує на виразній присутності кераміки з домішкою товченої мушлі в тісті в підйомному матеріалі¹⁰.

В 2011–2015 рр. я мав змогу дослідити місце розташування пам'ятки (в межах робіт Подільсько-Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАН України та польових практик студентів Одеського національного університету імені І.І. Мечникова) та зібрану О.С. Пересунчаком колекцію¹¹. Площа поширення знахідок – щонайменше 160×120 м. Її задерновано, тому розміри вказано лише приблизно.

Серед знахідок переважають фрагменти керамічного посуду. Велику групу (близько третини всіх уламків, які піддаються визначенню) складає посуд із «степовим» впливом. Здебільшого (але не завжди) в його формувальній масі присутня домішка подрібнених мушель, у зламі черепок шаруватий. Представлені частини горщиків з дещо відігнутих прямо-зрізаним вінцем, іноді з «комірцем» та перегином з внутрішнього боку (рис. Б: 3). Часто по краю вінця нанесено насічки. Орнамент з прокреслених ліній розташовано безпосередньо під вінцями та на плечиках. Декор складається з прогладжених трикутників, які спускаються під кутом від вінця. Вони заштриховані прямими лініями, іноді з наколами (рис. Б: 4). Один з черпків має просвердлений ремонтний отвір. Йдеться про фрагмент округлого плечика посудини, прикрашеної гребінцевим штампом (рис. Б: 2). Інший індикативний уламок являє собою прямо зрізані вінця, розчленовані насічками та прикрашені стрічкою наколів (рис. Б: 1). Ця група кераміки знаходить прямі паралелі серед посудин скелянської культури або ж другого етапу середньостогівської культури за Н.С. Котовою¹².

Численими є фрагменти кераміки, прикрашеної декором, що поєднує канелюри, круглі ямки і штамп в різних варіаціях. Деякі фрагменти канельованої кераміки виготовлені з глини з додаванням дрібно-товченої мушлі. Ледь не найменш представленою виявилася кераміка з криволінійним прокресленим орнаментом. Лінії тонкі, утворюють спіральні композиції. За одним з фрагментів можна встановити форму посудини – невеликого відкритого кубку.

Одиничними фрагментами представлена категорія розписної кераміки. Вона виготовлена з тонкоструктурної глиняної маси. Розпис

погано зберігся. Присутній поліхромний декор, в якому поєднується чорна і червона фарби.

Знайдені декілька кременевих виробів, серед них перфоратор, виготовлений на пластині, а також бічний скребок на відщепі. Серед обмазки виявлений плаский камінь з просвердленим отвором.

Шамраї виділяються на фоні решти трипільських поселень етапу В1 значним відсотком кераміки із «степовими» впливами. Враховуючи невеликий розмір зібраної на поверхні колекції, інтерполювати спостережені кількісні співвідношення на весь керамічний комплекс пам'ятки, безумовно, не варто. До того ж її здебільшого зібрано на польовій дорозі на досить обмеженій площі, в той час як знахідки з інших ділянок Шамраїв маловиразні та нечисленні. Матеріали можуть походити з одного об'єкту – житла чи господарчої ями, – пошкодженого польовою дорогою, якому і був притаманний «степовий» посуд, в той час як решта об'єктів лишаються ще не зруйнованими і, відповідно, не представленими у поверхневих зборах.

Все ж таки певні якісні твердження можливі на підставі колекції Шамраїв. «Степові» елементи не обмежуються лише домішкою мушлі в тісті кераміки, а згадана домішка у різній пропорції зустрічається в посуді з зовсім відмінними технологічними рисами – різною обробкою поверхонь, випалом та текстурою. Інші «степові» риси (орнамент та елементи форм посуду) також не пов'язані виключно з «мушлевою» керамікою. Композиції з прогладжених трикутників вершиною донизу, заповнених прямими лініями, часто зустрічаються на хвилястих або розчленованих вінцях, при цьому поверхні такого посуду добре заглажені, а якість тіста нагадує звичайне трипільське – без помітної неозброєним оком домішки.

В цілому параметри, за якими посуд характеризують як «степовий», розподілені в комплексі досить рівномірно і їх кореляція між собою носить цілком поміркований характер. Кожну з них можна зустріти і в комбінації з іншими, питомо трипільськими ознаками. Такий плавний розподіл характеристик, які приписують різним культурним аспектам, свідчить аж ніяк не на користь антагоністичних взаємин між носіями відмінних традицій. Посуд, схожий на скелянський, існує не як чітко відокремлена «імпортна» група кераміки на поселенні. За низкою параметрів межі між ним і групами трипільського посуду виглядають розмитими. «Степові» речі частково включені до трипільського технологічного контексту.

Найближчі до скелянських за формою та орнаментом зразки посуду мають характер випалу та обробки поверхонь, який відрізняється від звичайної кераміки типу Кукутень С з поселень

Трипілья В2-С1. Поверхні «скелянських» черепків добре заглажені, черепок щільний, дрібнотекстурний у зламі. Подібну картину зафіксовано і для Сабатинівки І. Тут фрагмент плечиків посудини орнаментовано досить складним візерунком з наколів, який знаходить паралелі в декорі середньостогівського посуду. При цьому сам черепок – яскраво-жовтого кольору, поверхні його добре заглажені, в тісті відсутня домішка мушлі¹³. Можливо, кераміка зі «степовими» впливами на протязі розвитку середнього етапу Трипілья також змінювалася технологічно та стилістично¹⁴. Найімовірніше, ці процеси відбувалися відповідно до змін в керамічному комплексі власне середньостогівської культури та наступних «степових» культур (перш за все дереївської в розумінні Н.С. Котової)¹⁵.

Шамраї можна попередньо віднести до сабатинівської групи пам'яток етапу В1. До подібної атрибуції схилився автор відкриття¹⁶ та саме на ній переконливо наголошувала Н.Б. Бурдо¹⁷. Тут варто зауважити, що термін «пам'ятки сабатинівського типу чи сабатинівської групи» має кілька розумінь в українській археології. Перший його вжиток запропоновано В.М. Даниленком та М.М. Шмаглієм. Вони до типу Сабатинівка І зараховували такі поселення, як Нові Русешти (Русешть Ной, рис. А: 2), вказували на паралелі з поселенням Хебешешть (Румунія, рис. А: 1)¹⁸. Схоже, що тип Сабатинівки І в межах СРСР відповідав типові Хебешешть в Румунії. Поняття «пам'яток сабатинівського типу» виявилось досить плідним і використовується як змістовна таксономічна одиниця і досі¹⁹. І. Палагута вказував, що розписна кераміка з поселень Сабатинівка І та Березовська ГЕС здебільшого нагадує відповідний посуд з пам'яток типу Хебешешть, хоча частина її схожа на посуд пам'яток типу Жур–Берешть²⁰. Натомість Н.Б. Бурдо вважає, що черепки з розписом з обох згаданих колекцій недостатньо численні та виразні для їх однозначної атрибуції до тієї чи іншої групи поселень Кукутені А²¹.

Інше, вужче розуміння пам'яток сабатинівської групи як явища, поширеного виключно в долині Середнього Бугу, походить від слововжитку та визначення Е.К. Черниш²².

О.В. Цвек сабатинівську групу включає до південнобузького варіанту східнотрипільської культури²³. Розвиток цього варіанту починається з раннього Трипілья – Могильної IV та поселень олександрівської групи (?). До «класичних» сабатинівських пам'яток (Сабатинівки І та Березовської ГЕС) додано Казавчин, відомий виключно з поверхневих зборів, а подальша доля цього аспекту вбачається в нечисленних матеріалах, що походять з Кошаринець та Колодистого. В якості характерних рис південнобузького варіанту

вказуються складність канелюрно-пунктуаційного декору кераміки, рання поява імпортової розписної кераміки, ранні контакти зі степовими племенами та потужний вплив культурних груп Нижнього Подунав'я – Болград-Алдені та Гумельниці²⁴.

Н.Б. Бурдо закликає повернутися до первинного визначення сабатинівського типу за Е.К. Черниш, сумніваючись в належності Сабатинівки I та Березовської ГЕС до східнотрипільської культури²⁵. До останніх поселень додано Довгий Яр, Козачий Яр 1 та 2²⁶, Кам'яне-Завалля 1 (Завалля 1)²⁷, Тополі²⁸ та Шамраї. Виразність матеріальної культури цього відносно невеликого анклаву Трипілья забезпечували сталі зв'язки у південно-західному напрямку – з культурами Подунав'я, а занепад його та розчинення в масі східнотрипільських поселень пов'язується з кризою фракійського енеоліту²⁹.

Поєднання характерної кераміки, прикрашеної канелюрами та штампом, з нечисленними черепками розписного посуду в колекції Шамраїв роблять цілком ймовірною її атрибуцію до сабатинівської групи. Наостанок варто зазначити, що хоча в цілому матеріали поселення відповідають «портрету» пам'ятки типу Сабатинівка I, проте позбутися сумнівів дозволить лише стаціонарне дослідження Шамраїв.

¹ Govedarica B. Zepferträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des Äneolithikums im karpaten-balkanischen Gebiet und im Steppenraum Südost- und Osteuropas. – Mainz, 2004; Rassamakin Y. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. – Mainz, 2004. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне. – СПб., 2007. Манзура И.В. Владеющие скипетрами // SP. – 2000. – Т. 2. – С. 237-295. Петренко В.Г. Что такое энеолитические скипетры? // КСОАО / Ред. С.Б. Охотников и В.Г. Петренко. – Одесса, 2008. – С. 53-75. etc.

² Мовша Т.Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. – 1961. – N. 2. Мовша Т.Г. Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // Studia Praehistorica. – 1981. – Vol. 5-6.

³ Crişmaru A. Drăguşeni: contribuţii la o monografie arheologică. – Botoşani, 1977. – P. 63-65.

⁴ Dodd-Opritescu A. Condigeratii asupra ceramicii Cucuteni C // Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie. – 1980. - Т. 31. № 4. - P. 547-557.

⁵ Munteanu R., Garvan D. The Cucuteni C Pottery near the Moldavian Salt Springs // Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach Proceedings of the International Colloquium, 1-5 October 2008 Al. I. Cuza University (Iasi, Romania) BAR International Series 2198 / Ed. M. Alexianu, O. Weller and R.-G. Curca. – Oxford, 2011. – P. 81-87.

⁶ Оскільки як напрямок, так і природа взаємин населення Лісостепу та Степу доби енеоліту лишаються дискусійними, то термін «степові» вживаємо тут в лапках, як суто умовне позначення певних компонентів матеріальної культури спільних для степових культур та Трипілья.

- ⁷ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // *Археологія*. – 1972. – Вип. 6. – С. 3-20. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. – К., 1974.
- ⁸ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Указ.соч. – Рис. 7: 1-3.
- ⁹ Бурдо Н.Б. Место памятников сабастиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье // *МАСП*. – 2015. – Вып. 13. – С. 22.
- ¹⁰ Пересунчак О.С. Нові трипільські поселення на Південному Бузі // *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы (дополненное издание)* / Ред. В.В. Отрощенко. – К.-СПб., 2012. – С. 149-159.
- ¹¹ Автор висловлює щиру подяку О.С. Пересунчаку за дозвіл опрацювати матеріали пам'ятки. Наведені в подальшому висновки значною мірою є результатом нашої спільної роботи та спілкування.
- ¹² Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. – Луганск, 2006.
- ¹³ Бурдо Н.Б. Указ.соч. – С. 21, рис. 4: 7.
- ¹⁴ Сф. Петренко В.Г. Проблема «Триполье и Степь» и памятники энеолита – ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья // *МАСП*. – 2009. – Вып. 11. – С. 27.
- ¹⁵ Котова Н.С. Ранний энеолит... С. 118-119. Котова Н.С. Деревская культура и памятники Нижнемихайловского типа. – К.-Харьков, 2013.
- ¹⁶ Пересунчак С.О. Вказ. праця – С. 157.
- ¹⁷ Бурдо Н.Б. Указ.соч. – Табл. 2.
- ¹⁸ Даниленко В.М., Шмаглій М.М. Про один поворотний момент... С. 3-20.
- ¹⁹ Sorokin V. Ja. Aspectul cultural cucutenian Drăgușeni-Jura. – Piatra Neamț, 2002.
- ²⁰ Palaguta I. Tripolye Culture during the Beginning of the Middle Period (B1): The relative chronology and local grouping of sites. – Oxford, 2007.
- ²¹ Бурдо Н.Б. Указ.соч. – С. 23.
- ²² Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины // *Энеолит СССР* / Ред. В.М. Массон и Н.Я. Мерперт. – М., 1982. – С. 204-205.
- ²³ Цвек О.В. Структура східнотрипільської культури // *Археологія*. – 1999. – Н. 3. – Рис. 1.
- ²⁴ Ibid. С. 34-35.
- ²⁵ Бурдо Н.Б. Указ.соч. – С. 13-14.
- ²⁶ Пересунчак О.С. Вказ. праця.
- ²⁷ Станко В.Н., Зиньковская Н.Б. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области // *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины* / Ред. З.В. Першина. – К.-Одесса, 1976. – С. 130-150. Кюсак Д.В., Пересунчак О.С., Литвинчук Ю.М. Кам'яне-Завалля 1 - трипільське поселення етапу В1 на півночі Одещини // *ДП*. – Вип. X. – 2013. – С. 295-299.
- ²⁸ Пересунчак О.С. Поселення трипільської культури Тополі // *МАСП*. – 2015. – Vol. 13. – Р. 155-158.
- ²⁹ Бурдо Н.Б. Указ.соч. – С. 23.